

Jan van Gijsen (1668-1722),
een journalistieke broodpoët in de Jordaan

JAN VAN GIJSEN
(1668-1722),
EEN JOURNALISTIEKE
BROODPOËET IN
DE JORDAAN

ANNA DE HAAS

Afbeelding omslag: Reinier Nooms, Prinsengracht, ca. 1660, ets; Jan Punt naar Cornelis Pronk, wolkenlucht, 1736, ets

Afbeelding pagina 2: Jacob Folkema, portret van Jan van Gijsen, 1712, gravure.

Ontwerp omslag en binnenwerk: Prezns - Marco Bolsenbroek, Zutphen

ISBN 978 90 4856 114 8

e-ISBN 978 90 4856 115 5

NUR 681

© A.S. de Haas / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2023

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Inhoud

Aan de lezer	9
Drukkers, lezers en schrijvers rond 1700	11
Bladen en blaadjes	11
Klein drukwerk: pamfletten	12
De schrijverswereld als strijdtoneel	15
Oordeelkundigen versus Jan Alleman	16
Lering en vermaak	18
Muggenzifters en lettervitters	19
Leven van de pen	24
De aard van het broodschrijverschap	25
Zelfbewuste broodschrijvers	28
Schrijven voor uitgevers	29
Particuliere opdrachtgevers	32
Dichttarieven	35
Schrijvers en (lees)publiek	38
Broodschrijven in de achttiende eeuw	39
1668-1699: Haarlemse jaren	43
Thuis	45
Lessen in lezen, schilderen en liefde	46
Prijzdichter, kladschilder	52
Eerste huwelijk	55
1700-1710: eerste jaren in Amsterdam	60
Vriendenkring	62
Gezin en familie	67
Broodwinner	69
Tweede huwelijk	72
Aanloop tot een schrijverscarrière	76
Een obscure twist in 1706	77
Versjes voor de <i>Antwerpse courant</i>	79
Versjes voor een Haagse Mercurius	81

<i>Harlequin met de rarekiek</i>	82
Meeëters en naäpers	84
Ander werk	86
1710: het beslissende jaar	89
De nieuwe uitgever: Jacobus van Egmont	89
Begin van een lange samenwerking	90
Het eerste <i>Merkurius</i> -nummer	92
De broodpoët: dichten voor particulieren	94
Wanbetalers	95
Speciale verzoeken	97
De broodpoët als journalist	99
De <i>Merkurius</i> gaat van start	99
De stijl	100
De inhoud	102
Lezers	105
De eerste jaargang voltooid	107
1710-1712: private toestanden	111
Zoon Frans gaat naar zee	111
Op kaapvaart in de Mediterranee	114
1711: de grote wederlegger	117
Goede tijden, slechte tijden	117
Vrouwen, mannen, jongeren	121
Verborgene agenda?	123
1711-1712: een navolger en een nijdas	124
Fredrik Duim, collega-mercurist of concurrent?	124
Een bekende anonymus	127
De <i>Korte en nodige verantwoording</i>	130
Nasleepjes	133
Einde van een vriendschap	134
1712: kluchtspeldichter	135
<i>De betoverde geldkist</i>	137
Van Gijsen en de Schouwburg	138
Lezerswaardering?	140
Een beetje toneelpoëtica	142

Vrienden en vijanden	144
De dolk van Jan Pook	148
Geschenken en geroddel	150
1713-1716: na de Vrede van Utrecht	153
Nieuwsbronnen vallen droog	153
Nieuwe harlequins	155
<i>De troosteloze Jakobiet</i>	157
Voortgang van de <i>Merkurius</i>	162
1713-1717: ingrijpende gebeurtenissen	165
Ziek zijn en schrijven	166
Van Gijsen en de <i>Merkurius</i> raken ontregeld	168
Uitstapjes	169
Ziekte en dood in de Rozenstraat	172
Zorgproblemen	174
Het gezin valt uiteen	176
Het water op!	179
1718: de <i>Merkurius</i> als twistappel	183
Mot met Van Egmont	183
Een nieuwe drukker: Van Monnem	186
Terug bij Van Egmont	189
1718-1719: kleine kinderen worden groot	195
Thuis alleen	196
Dochter Maria	200
1719: beroepsincidenten	204
De zaak van de Rotterdamse juffrouw	204
De zaak van de 'geest'lijk heer'	205
1720-1722: laatste jaren	211
Zomer	213
Herfst	215
Winter	216
1721: lente	218
Zomer	219
Herfst	220
Winter: het einde	221

Post mortem	225
Lijkdichten en rouwklachten	225
Schimp- en scheldverzen	230
Veel naam, weinig faam	234
Nawoord	236
Van Gijsens kinderen	236
De <i>Merkurius</i>	238
Noten	243
Bijlage 1a. Genealogie familie Van Gijsen	275
Bijlage 1b. Arent van Gijsen (1664-1706)	277
Bijlage 2. Dramatis personae	280
Bijlage 3. Korte drukgeschiedenis van de <i>Amsterdamsche Mercurius</i>	301
Bijlage 4. Bibliografie Jan van Gijsen	303
Lijst van illustraties	311
Lijst van afkortingen	315
Literatuur en bronnen	316
Register	334

Aan de lezer

Biografieën zijn gewoonlijk gewijd aan grote, belangrijke of beroemde mannen en vrouwen. Jan van Gijsen was groot noch belangrijk en heeft ook geen enkele canon gehaald, behalve misschien de canon van verguisde schrijvers, als die zou bestaan. Zijn roem als verguisd schrijver had hij niet zozeer te danken aan het feit dat hij een wekelijks nieuwsblad maakte, maar dat hij dat op rijm deed. Een wever, een ambachtsman had zich niet met dichtkunst bezig te houden, zo meenden de critici, en het feit dat hij dat wel deed en tegen betaling ook nog, was een ernstige smet op het blazen van diezelfde dichtkunst. Van Gijsen werd verbannen uit de literatuur en later uit de literatuurgeschiedenis.

Zijn verbanning is enigszins begrijpelijk, al heeft hij ook gedichten geschreven die niet slechter of oninteressanter zijn dan veel van de gedichten van tijdgenoten die de literatuurgeschiedenis wel gehaald hebben. Het was A.M. Vaz Dias die hem al in 1939 volkomen terecht benoemde tot 'dichter-journalist'. Een nieuwsblad als Van Gijsens *Amsterdamsche Mercurius* (1710-1722) hoort eigenlijk thuis in een geschiedenis van de pers of de journalistiek. Hij was de eerste die zo'n blad op rijm schreef, zonder literaire pretenties, voor een publiek dat evenmin zulke pretenties had. En het had succes! Dus ere wie ere toekomt: hij mag best een biografie krijgen.

Er is nog een reden om Van Gijsen in de schijnwerpers te zetten. Hij was werkzaam in een nog altijd ten onrechte onderbelichte periode van onze geschiedenis. Niet dat hij als *pars pro toto* kan dienen, maar zijn levensverhaal, hoe onvolmaakt en onvolledig ook, biedt wel een inkijkje in het leven en de schrijverswereld van toen. Zelfs zitten er nu nog zeer herkenbare elementen in. De hoeveelheid schimp en spot die hij en zijn populaire *Mercurius* over zich heen kregen, laat zien dat je daar geen sociale media voor nodig hebt.

Van Jan van Gijsen zijn geen persoonlijke documenten bekend, ook geen brieven. In de archieven heeft hij, buiten de doop-, trouw- en begraafregisters, nauwelijks sporen nagelaten. Daarentegen heeft hij zich in zijn gepubliceerde werk met grote regelmaat uitgelaten over zichzelf, zijn privéleven, over vrienden en vijanden, over zijn wel en wee als schrijver. Met name de bijna tien jaargangen van zijn *Mercurius* bevatten kriskras door de nummers heen veel persoonlijk gekleurde en soms echt autobiografische informatie, nu eens over het verleden, dan weer over het heden. Al is zulke informatie niet noodzakelijk betrouwbaar of volledig, over Van Gijsen en zijn privéleven komen we meer

te weten dan bij menig schrijvend tijdgenoot het geval is. Ik besloot van dat – voor die tijd uitzonderlijke – gegeven gebruik te maken en er een biografie uit te distilleren.

Van Gijsen schreef altijd op rijm. Dat kan voor veel lezers van de 21ste eeuw een obstakel zijn, gewend als ze zijn aan het proza van kranten, tijdschriften en romans. Om hen niet al te zeer op de proef te stellen, heb ik regelmatig de vrijheid genomen het rijm wat te verdoezelen of in proza te parafaseren. Ook om de afstand in tijd te verkleinen, heb ik zijn teksten herspeld (maar niet hertaald), waar nodig de interpunctie aangepast en het gebruik van hoofdletters geminimaliseerd. Titels van boeken en gedichten worden echter in hun oorspronkelijke spelling gegeven, zodat ze goed terug te vinden zijn in catalogi of online.

Om het verhaal over Van Gijsen niet steeds te onderbreken met allerlei uitleg en zijpaden, geef ik in de eerste twee hoofdstukken een schets van wat er in de vroege achttiende eeuw zoal speelde in wereld van dichters en broodschrijvers, toegespitst op de aspecten die relevant zijn voor zijn verhaal. In dat verhaal spelen vele, nu totaal onbekende personen een rol of rolletje; over hen biedt de bijlage ‘Dramatis personae’ in kort bestek wat biografische gegevens. De levensjaren van alle genoemde historische personen zijn, voor zover ze bekend zijn, opgenomen in het register. De noten geven (archivalische) bronnen en literatuurverwijzingen. Tot slot: bij de citaten uit de *Amsterdamsche Mercurius* is de titel afgekort tot *AM*, gevolgd door jaargangnummer (Romeins cijfer) en nummer van de aflevering (Arabisch cijfer).

Bij het schrijven van dit boek heb ik regelmatig een beroep gedaan op de specialistische kennis van anderen. Mijn dank gaat uit naar Marijke Blankman, Rudi Ekkart, Jac Fuchs, Ton Jongenelen, Marius van Melle, Rietje van Vliet en Marleen de Vries. Kritische meelezers van een eerdere versie van dit boek waren Arianne Baggerman, Lieke van Deinsen, Maarten Hell, Brigitte van der Sande en Sytze van der Veen. Van hun op- en aanmerkingen en suggesties heb ik dankbaar, soms selectief gebruik gemaakt. De verantwoordelijkheid voor het eindresultaat ligt uiteraard geheel bij mij.

Anna de Haas
Amsterdam, februari 2023

Drukkers, lezers en schrijvers rond 1700

Tijdens het leven van Jan van Gijsen zijn er heel wat oorlogen uitgevochten. Tussen het Rampjaar (1672) en de Vrede van Utrecht (1713) was de Republiek betrokken bij de Hollandse Oorlog (1672-1678),¹ de Negenjarige Oorlog (1688-1697) en de Spaanse Successieoorlog (1702-1713). Weliswaar lag het werkelijke strijdtoneel van deze oorlogen voornamelijk buiten het grondgebied van de Republiek, er werd wel met argusogen naar gekeken. En ze boden stof voor talloze geschriften van allerlei aard.²

Er vonden ook minder gewelddadige, maar evenzogoed ingrijpende confrontaties plaats, althans voor schrijvers. Het in 1669 opgerichte kunstgenootschap *Nil Volentibus Arduum* (Niets is moeilijk voor hen die willen) bond met zijn Frans georiënteerde en militant uitgedragen poëtica de strijd aan met de voorstanders van een echt Nederlandse dichtkunst in het voetspoor van Vondel. Decennialang zou er met de pen gestreden worden over de eisen die men aan de dichtkunst mocht of moest stellen. Ook de lezersmarkt was een strijd-toneel, waar boekdrukkers, boekverkopers en schrijvers allemaal een lonend plekje probeerden te veroveren.

Bladen en blaadjes

Een van de meest in het oog springende fenomenen in de decennia rond 1700 is de snelle groei van het aantal periodieken.³ Er verschenen wetenschappelijke bladen in het Nederlands – in plaats van in het academisch vereiste Latijn – en ‘boekzalen’, recenserende tijdschriften over letterkunde en wetenschap voor geïnteresseerden die het Frans (of Latijn) niet of onvoldoende beheersten. Vooral kwamen er wat wij nu publiksbladen zouden noemen, bladen bestemd voor een bredere lezerskring.⁴ De meeste van die bladen en blaadjes, merendeels in proza geschreven, was weliswaar een kort leven beschoren, maar er was altijd wel iemand die een nieuwe poging waagde.⁵

Een daarvan was de ‘spectator’, een tijdschriftgenre dat als missie had – of pretendeerde te hebben – zijn lezers te wijzen op wat goed en verkeerd gedrag is. Als eerste was er *De Mensch Ontmaskert* (1718), een spectatoriaal weekblad dat ‘op ene zachte en aangename wijze’ wilde aantonen ‘hoe beklagelijk en dwaas het gedrag der mensen is.’⁶ Die boodschap werd gegoten in makkelijk leesbare, niet te zware, soms humoristische verhaaltjes met een (eventueel impliciete) moraal. Ronduit zedeprekerig en pedant is de tweede op rij, de *Examinator* (1718-1720) van de arts Willem van Ranouw.⁷ Met die eerstelingen

ging dit genre een bloeiend achttiende-eeuws bestaan tegemoet, met de *Hollandsche Spectator* (1731-1735) van Justus van Effen als bekendste voorbeeld.⁸

In 1697 zag het eerste satirische periodiek het licht, met de advocaat Hendrik Doedijns als trotse vader, die zijn spruit *De Haegse Mercurius* doopte.⁹ Zelf beschreef hij de inhoud redelijk adequaat als 'behelzende 't zotste van 't geen, buiten ons land, is voorgevallen, op een verwarde en onklare historische en fabuleuze manier beschreven, met gene authentieke stukken en bewijzen voorzien'.¹⁰ In de eeuw daarna heeft zijn *Mercurius* in allerlei vormen en toonaarden en onder uiteenlopende titels veel navolging gevonden, zoals in de tijdschriften van Hermanus van den Burg en Jacob Campo Weyerman.¹¹ Ook de *Amsterdamsche Mercurius* van Van Gijzen kan als een navolging gelden.¹²

Onder de aanduiding 'merkuur' (of 'merkurius') vallen uiteenlopende periodieken. Als nieuwsblad is het een regelrechte afstammeling van zijn naamgever: Mercurius was in de antieke mythologie de bode der goden, bringer van berichten uit de mensenwereld. Sommige merkuren becommentariëren het nieuws en zijn daarmee meer opiniërend van aard. Andere bieden met hun satirische toon in de eerste plaats vermaak, weer andere zijn serieus bedoeld, zeg maar 'ter lering'. Sommige richten zich tot een geletterd lezerspubliek, wat bijvoorbeeld blijkt uit het gebruik van onvertaald Frans en/of Latijn, zoals in Doedijns' *Mercurius*. Andere proberen een breder publiek aan te spreken door zich te onthouden van dergelijke geleerdheden.¹³ In 1713 bracht Cornelis van der Gon die verschillen goed onder woorden toen hij zich bezon op wat voor blad zijn eigen merkuur – die hij overigens *Schiedamse Saturnus* doopte – moest worden: een blad voor geleerden? voor 'de burgerlijke luidjes, die tussen mal en vroed [wijs] leven'? een blad 'op een zotte manier' geschreven?¹⁴

Nieuw op de vroeg achttiende-eeuwse markt was ook de 'harlequin' of 'rarekiek', een goedkoop soort blaadje dat het midden hield tussen periodiek en pamflet, onregelmatig verschijnend, maar vaak wel in genummerde reeksen. Zijn naam dankt het aan de in titel en tekst optredende Harlequin en zijn attriboot, de rarekiek (een kijkkast, een attractie op kermis en jaarmarkten).¹⁵ Jan Pook was niet de eerste die zo'n harlequin schreef, maar wel degene die het genre populair maakte. Ook dit was een soort nieuwsblaadje, zoals de titel van Pooks eersteling laat zien: *Eerste Harlequin, reyzende met zyn rarekiek, van Wynendaal en Ryssel, na de Amsterdamsche kermis, en vertoonende de voorvallen des oorlogs in Vlaanderen van den 28 September 1708*.¹⁶ Een harlequin is geschreven in dialoogvorm, berijmd of in proza, en duidelijk bedoeld voor een breed lezerspubliek.

Klein drukwerk: pamfletten

Nieuwsvoorziening was voor achttiende-eeuwse drukkers en uitgevers een serieuze groeimarkt, getuige alleen al de vele honderden politiek getinte pamfletten uit de decennia rond 1700.¹⁷ Kranten (en periodieke bladen) mochten

a

b

De rarekiek zelf was geen literair verzinsel, maar een echt bestaande kijkkast. Vergrootglazen in de kijkgaten dienden om het tafereel in de kijkkast diepte te geven en aldus realistischer te maken. Tegen betaling konden belangstellenden daarin afbeeldingen bekijken van een beroemd gebouw, een stadsgezicht, een fameus historisch moment en zulke dingen meer. De vertoner, zelf ook wel rarekiek genoemd, gaf er uitleg bij. Harlequin daarentegen was wel van literaire herkomst. Hij was oorspronkelijk een personage uit de Italiaanse *commedia dell' arte* en werd vanaf eind 17de eeuw door het Franse *théâtre de la foire* (jaarmarkttoneel) geadopteerd en geadapteerd in alle mogelijke rollen, die vooral beoogden allerlei mensentypes belachelijk te maken. In werkelijkheid werden echte rarekieks nooit door een als Harlekijn verklede man vertoond, maar door iemand in z'n gewone kloffe.

De literaire rarekiek of 'harlequin' biedt de lezer geen plaatjes maar praatjes in dialoogvorm: Harlequin is meestal een Waal (Fransman) die vertelt en duidt wat er in zijn virtuele kijkkast aan actueels te zien is. De kijker, een Nederlander, op zijn beurt vertelt en becommentarieert wat hij 'ziet'.

(a) Harlequin en zijn gespreksgeenoot in een meermalen gebruikte houtsnede, zoals in 1721 in enkele harlequins; (b) houtsnede uit het anonieme *Vervol[g] van de vierde Franse Harlequin met zyn rariëkiek. In Groot Brittanjen. Verhaalende op een boertige wys, het belegeren van Landrecies, en het tragten te ontzetten van dezelve door den Graave Villars* (z.p., gedrukt voor de oude Harlequine-Maker, [1712]).

niet zomaar verslag doen over politiek 'Den Haag', waar alle beraadslagingen in principe als staatsgeheim beschouwd werden, al wilde er nog wel eens wat uitlekken.¹⁸ Vanwege die geheimhouding bevatten kranten vooral berichten uit het buitenland en praktische items uit de Republiek, zoals scheepsberichten, overheidsordonnanties en advertenties. Niet zo vreemd dus dat er daarnaast ook incidentele publicaties over de actualiteit verschenen: geschriftjes van kleine omvang, snel geschreven en gedrukt, zoals pamfletten, maar ook nieuws- en spotprenten, waarin binnen- en buitenlandse gebeurtenissen op minder formele wijze en soms vanuit verschillende invalshoeken, aanvullend en/of polemisch, werden becommentarieerd.¹⁹

Alleen al het Rampjaar 1672 was goed voor zestienhonderd pamfletten.²⁰ 'De wachthuizen [van de burgerwacht] zijn vol van allerlei paskwillen en geschriften', vertelde een Amsterdammer dat jaar.²¹ Behalve de oorlogen van de

daarop volgende jaren, was bijvoorbeeld de Glorious Revolution van 1688 een (internationaal) spraakmakende gebeurtenis. Bij die zonder bloedvergieven verlopen staatsgreep ontroonde onze eigen stadhouder Willem III zijn schoonvader, de katholieke Engelse koning Jacobus (James) II, waarna hijzelf en zijn vrouw Mary Stuart in 1689 die troon bestegen.²² Zulke gebeurtenissen en toestanden gaven aanleiding tot talloze politiek getinte pamfletten, die niet alleen berichten en betogen over allerhande actualiteiten boden, maar tegelijkertijd de publieke opinie probeerden te vormen en te bespelen. Dat was niet altijd naar de zin van de overheid, dus werden zo nu en dan drukkers, uitgevers en/of verkopers en heel soms auteurs van pamfletten op het gerechtelijke matje geroepen. Het was niet voor niets dat Van Gijsen zich buiten aangelegenheden van kerk en staat hield.

Dat uitgevers brood zagen in dergelijk drukwerk was volgens sommige historici te danken aan een grote nieuwshonger bij alle lagen van de bevolking.²³ Of dat zo was, laat ik in het midden, maar wel is het zo dat in 1700 broodschrijver Simon de Vries zich erover beklaagde dat de mensen in plaats van boeken liever ‘nieuwe tijdingen, couranten, dagelijks-uitkomende politieke consideratieën, [en] aanmerkingen op de gelegenheden der tijden’ lazen.²⁴ Feit is dat pamfletten goedkoop drukwerk waren, die ook de gewone man en vrouw zich konden permitteren en die daarmee een aanzienlijke kopersmarkt – en dus lezersmarkt – aanboorden.²⁵ Dat geldt natuurlijk ook voor eventuele reacties op pamfletten die eveneens in pamfletvorm verschenen en zelfs een *hype* konden creëren.²⁶ Van de inhoud van pamfletten namen méér mensen kennis dan alleen de kopers: ze gingen van hand tot hand, werden voorgelezen, hingen her en der aangeplakt of lagen ter inzage in bijvoorbeeld koffiehuisen. Pamfletten waren domweg lucratief: hun waarde was weliswaar van beperkte duur vanwege hun actuele inhoud, maar als een drukker en/of uitgever het handig en verstandig aanpakte, kon hij in korte tijd zijn winst opstrijken.²⁷ Een logisch gevolg was dat allerlei lieden op hun beurt brood zagen in het verschaffen van nieuws van welke aard ook. Al in 1666 beschreef de uitgever-dichter Pieter Elzevier het fenomeen van de nieuwsjager, de ‘nouvellist’, die ‘liever enige tijdinge verzin[t] [...] dan nouvelles gebrek te hebben’ en die niet alleen voortdurend ‘wat nieuws’ wil weten, ‘maar ook het vermaak [...] hebben van zelf aan anderen ietwas nieuws mede te delen.’²⁸

Pamfletten waren overigens lang niet altijd politiek van aard, ook geloofskwesties konden de pennen in beweging brengen. De verschijning van het tegen bijgeloof gerichte en theologisch zeer omstreden boek van de predikant Balthasar Bekker, *De betoverde weereld* (1691), was een gebeurtenis waarop in ten minste driehonderd pamfletten werd gereageerd.²⁹ Ook kon het pamflet ingezet worden tegen een bepaalde persoon. We spreken dan van scheld-, schimp- of smaadschrift (libel, paskwil). Een goed voorbeeld is de venijnige pamflettenoorlog van 1690 rond de etser Romeyn de Hooghe, al lagen de wor-